

УДК 316.7+316.3/4

РІВЕНЬ ТА СПЕЦИФІКА РЕЛІГІЙНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ: ЧИ ВСЕ ЩЕ МАЄ ШАНСИ НА СПРАВДЖЕННЯ ТЕОРІЯ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ?

Богданова О. В.

кандидат соціологічних наук

доцент кафедри соціології

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті представлено порівняльну характеристику рівня та специфіки релігійності 45 європейських суспільств (48 країн і територій) на основі даних IV хвилі Європейського дослідження цінностей (2008-2010 роки) за параметрами віри в продовження свідомого існування після смерті, релігійної самоідентичності, релігійного ексклюзивізму та відвідування релігійних служб. На основі цих даних висловлено деякі зауваги щодо застосовності теорії секуляризації для пояснення рівня та специфіки сучасної релігійності суспільств європейського континенту.

В статті представлено сравнительную характеристику уровня и специфики религиозности 45 европейских обществ (48 стран и территорий) на основе данных IV волны Европейского исследования ценностей (2008-2010 года) по параметрам веры в продолжение сознательного существования после смерти, религиозной самоидентичности, религиозного эксклюзивизма и посещения религиозных служб. На основе этих данных высказаны некоторые замечания касательно применимости теории секуляризации для объяснения уровня и специфики современной религиозности обществ европейского континента.

The article presents a comparative overview of religiosity in 45 European societies (48 countries and territories) based on data of the 4th wave of the European Values Study (2008-2010), taking into consideration the belief in continued conscious existence after death, religious self-identity, religious exclusivism, and attendance of religious services. In the light of this data, some considerations are offered regarding the applicability of secularization theory to explaining contemporary religiosity in societies of the European continent.

Ключові слова: секуляризація, де-секуляризація, теорія секуляризації, релігійні погляди, релігійні практики, релігійність європейських суспільств.

Теорія секуляризації, згідно з якою значення релігії у суспільстві загалом та для окремого індивіда зокрема зменшується по мірі модернізації суспільства, пережила періоди як потужного домінування в соціології другої половини ХХ століття, так і стрімкої втрати позицій наприкінці ХХ – початку ХХІ століть [3; 6; 19]. Навіть важливе уточнення, що теорія секуляризації сприяє нашому розумінню динаміки релігійності в європейських суспільствах, хоча й не описує ситуацію в інших країнах, в останні роки було піддано переконливій критиці. Наприклад, як зауважив американський соціолог Хосе Казанова, динаміка взаємин «держави, церкви та нації» має значно більше евристичного потенціалу, ніж теорія секуляризації, для пояснення разючих відмінностей у сьогоденній релігійності таких східноєвропейських суспільств, як високорелігійна католицька Польща та виразно нерелігійна католицька Чехія; понад те, якщо ми очікуємо вищий рівень секуляризації поряд з вищим рівнем модернізації, то більш релігійна Західна Німеччина мала би бути менш модернізованою, ніж значно менш релігійна Східна [9].

З іншого боку, теорія секуляризації не полишила остаточно арену академічної полеміки: лише три роки тому один із її найвідоміших апологетів, британський соціолог Стів Брюс запропонував ре-дефініцію теорії секуляризації, що вносить суттєві зміни в предмет дискусії, оскільки, замість дискурсу про зменшення й остаточне зникнення релігійності внаслідок модернізації, пропонує аналіз змін у світоглядних й організаційних вимірах релігійності модернізованих суспільств, причому осердя змін вбачає в послабленні авторитету релігійних організацій [7]. У результаті, обидва опоненти – С. Брюс та Х. Казанова – різними шляхами приходять до однакового запитання, на яке поки немає повних та однозначних відповідей: якщо саме нині є релігійність модернізованих суспільств загалом та європейських зокрема?

Відтак, актуальною дослідницькою проблемою нині є неповнота й неоднозначність даних щодо сучасної релігійності модернізованих суспільств загалом та європейських зокрема.

Розв'язання такої масштабної проблеми виходить за межі окремої статті, тож у цій дослідницькій розвідці запропоновано лише скромний внесок до її вирішення. Метою дослідження, запропонованого увазі читача, є виявлення ключових аспектів релігійності європейських суспільств на основі даних Європейського дослідження цінностей (ЄДЦ) [10; 11], що підтверджують або заперечують інтерпретації, запропоновані Х. Казановою та С. Брюсом щодо (де)секуляризаційних тенденцій у суспільствах Європи, та уможливають глибше розуміння рівня та специфіки релігійності сучасних європейських суспільств загалом й українського суспільства зокрема. Завданнями дослідження є систематизувати індикатори релігійності, доступні в Європейському дослідженні цінностей; визначити ключові показники для аналізу рівня й специфіки релігійності європейських суспільств у світлі тез, запропонованих С. Брюсом та Х. Казановою; охарактеризувати рівень і специфіку релігійності європейських суспільств загалом й українського зокрема за відповідними показниками; застосувати отримані висновки для оцінки евристичного потенціалу теорії секуляризації в контексті європейського континенту.

Перш ніж перейти до розгляду показників, варто зауважити про відсутність єдиної позиції щодо того, які суспільства вважати «європейськими». До полемічних (у тому сенсі, що подеколи їх класифікують як європейські, а подеколи – ні) можна віднести такі країни: Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Кіпр, Росія, Туреччина. У цих семи країн уся або принаймні частина території є на захід від умовної межі між Європою та Азією, яку становлять Уральські гори та уявна лінія на південь від цих гір до Каспійського моря (тобто географічно у Європі). 6 із цих країн (окрім Казахстану) включені до Європейського дослідження цінностей і, відповідно, представлені поряд з іншими в цій статті, попри розбіжності в поглядах щодо їхньої категоризації. Водночас, деякі країни в масиві даних представлені і як окремі країни, і як кілька територій, що складають певну країну (а саме – Східна та Західна Німеччина; Кіпр та Північний Кіпр; Ірландія та Північна Ірландія). Відповідно, у IV хвилі ЄДЦ (2008–2010 роки) аналіз можливий або за 45-ма країнами¹, або за 48-ма країнами / територіями.

У випадку цієї дослідницької розвідки обрано другу опцію, оскільки вона безпосередньо пов'язана з тезою Х. Казанови щодо релігійності Західної та Східної Німеччини, представленою на початку статті та сформульованою соціологом на основі дещо старіших даних репрезентативних опитувань (1990-х років).

Індикатори релігійності у IV хвилі Європейського дослідження цінностей

У Європейському дослідженні цінностей представлено відносно широкий спектр індикаторів релігійності. Відповідні показники можна структурувати за сімома категоріями:

- 1) релігійна самоідентичність людини, тобто те, як вона сама визначає свою релігійність;
- 2) релігійні погляди та практики, дотримання яких не обов'язково вимагає залученості до певної релігійної групи або організації, тобто можуть бути властиві як «приватній² релігійності», так і «афіліативній³ релігійності»;
- 3) афіліативна релігійність, тобто залученість до релігійних громад, організацій;
- 4) зміни в афіліативній релігійності індивідів;
- 5) думка про значимість релігійних організацій та лідерів для окремих індивідів і суспільства;
- 6) переконаність, що релігійність людини посилює її бажані моральні якості, а отже є однією з пріоритетних якостей для формування в дитини та важливою рисою для політиків і державних службовців;
- 7) схильність до релігійного ексклюзивізму⁴.

Варто зауважити, що формулювання деяких запитань (варіантів відповідей) ЄДЦ є почасти християноцентричними, а отже не орієнтованими на плюралістичне релігійне середовище. Наприклад, поняття «церква» і «хрещення» властиві лише християнському віросповіданню; проблематичним у міжрелігійному контексті є також поняття «релігійна служба»⁵. З іншого боку, формулювання деяких запитань (варіантів відповідей) застосовні лише до більших і формалізованіших релігійних груп, тобто тих, що можуть позиціонувати

¹ Включаючи 45 країн, дані IV хвилі ЄДЦ дають безпрецедентну можливість побачити порівняльну картину релігійності європейських суспільств, адже відсутніми в дослідженні є лише 5 країн, що мають усю або частину території в географічних межах Європи: Андорра, Ватикан, Казахстан, Ліхтенштейн та Сан-Марино.

² Приватна релігійність – та, що може бути сповідувана приватно, тобто без участі в жодній релігійній групі.

³ Афіліативний (від лат. з'єднання, зв'язок, приналежність) – той, що стосується приналежності, залученості людини до певної групи.

⁴ Тобто схильність до переконаності, що певне одне віросповідання є істинним, а всі інші – ні.

⁵ Наприклад, частина мусульман зазначили би, що вони збираються радше на колективну молитву, ніж відвідують релігійну службу.

себе саме як «релігійні організації»¹. Нижче наведено перелік змінних, що відповідають одній із семи категорій, що були запропоновані вище.

1. Релігійна самоідентичність людини.

- 1.1. Чи належите Ви до певної релігії або релігійного напрямку (і до якого саме, якщо так)? (Q23a, v106²)
- 1.2. Не залежно від того, відвідуєте Ви *церкву*³ чи ні, Ви вважаєте себе релігійною людиною, нерелігійною людиною, атеїстом/атеїсткою? (Q28, v114)
- 1.3. Не залежно від того, чи вважаєте Ви себе релігійною людиною, якою мірою Ви себе вважаєте людиною, зацікавленою у священному або надприродному? (Q34, v127)

2. Індивідуальна релігійність, не залежно від того, чи залучена людина до діяльності певної релігійної групи або організації.

- 2.1. Наскільки важливою є релігія у Вашому житті? (Q1, v6)
  - 2.2. Наскільки важливим є Бог у Вашому житті? (Q36, v129)
  - 2.3. Чи дає Вам релігія заспокоєння і наснагу? (Q37, v130)
  - 2.4. На Вашу думку, чи важливо проводити релігійну службу у зв'язку з такими подіями (Q27):
    - народження (v111)
    - одруження (v112)
    - смерть (v113)
  - 2.5. Чи вірите Ви в... (Q30)
    - Бога (v119),
    - життя після смерті (v120),
    - пекло (v121),
    - рай (v122),
    - гріх (v123).
  - 2.6. Чи вірите Ви в реінкарнацію, тобто що ми народжуємося в цьому світі знову? (Q31, v124)
  - 2.7. Котра з цих тез є найближчою Вашим уявленням (Q32, v125):
    - існує Бог, який є особистістю;
    - існує певний дух або життєва сила;
    - доволі важко визначитися, що я про це думаю;
    - не думаю, що існує певний дух, Бог чи життєва сила.
  - 2.8. Наскільки правильною є така теза щодо Вас: «У мене є власний спосіб зв'язку з Божественним без церков і релігійних служб»? (Q33, v126)
  - 2.9. Чи вдаєтеся Ви подеколи до молитви, медитації, духовних споглядань або чогось подібного? (Q38, v131)
  - 2.10. Як часто Ви молитесь Богу поза релігійними службами? (Q39, v132)
  - 2.11. Чи вірите Ви, що талісман може захистити Вас або допомогти Вам? (Q40, v133)
3. Залученість до релігійної громади (афіліативна релігійність).
- 3.1. Чи належите Ви до таких волонтерських організацій: релігійних або церковних організацій⁴? (Q5, v11)
  - 3.2. Чи виконуєте Ви певну неоплачувану, волонтерську роботу для релігійних або церковних організацій? (Q5, v29)
  - 3.3. Окрім весілля, похорон та *хрещення*, як часто Ви відвідуєте релігійні служби нині? (Q25, v109)
4. Зміни в афіліативній релігійності індивідів.
- 4.1. Чи були Ви коли-небудь раніше членом іншої деномінації¹? [Формулювання питання для тих, хто належить до певної деномінації.] (Q24, v107) Якщо так, якої

¹ Натомість, віряни не обов'язково належать до певної релігійної «організації»: вони можуть бути залучені до неформальної релігійної «групи» або «громади», що не позиціонує себе як організація. Невеличкі релігійні групи характерні для культів, а також у тих випадках, коли у певному населеному пункті небагато людей певного віросповідання. Наприклад, в Україні багаї є наразі малочисленною релігійною громадою і в деяких населених пунктах є типовою ситуація, коли віряни збираються невеличкими групами по 2-4 людини для того, щоб поспілкуватися з питань віри, помолитися або відзначити релігійне свято.

² Тут і далі в дужках позначено номер змінної, відповідно до нумерації, наведеної у базовому опитнику ЄДЦ (EVS 2008 Master Questionnaire) [13]. Оскільки дещо полемічним є переклад базового опитника на українську та російську, змінні представлені в авторському перекладі з англійської на українську, а не точно дублюють формулювання з української документації ЄДЦ [12].

³ Тут і далі в переліку змінних *курсивом* виділені християноцентричні тези.

⁴ Щоб не дискримінувати неформальні ініціативи, більш охопним формулюванням могло би бути таке: «Чи належите Ви до таких волонтерських організацій, груп, ініціатив: релігійних або церковних організацій, релігійних груп або ініціатив». Аналогічно для змінної v29, що є наступною в цьому переліку.

- само? (Q24a, v108, v108a) / Чи були Ви коли-небудь раніше членом певної релігійної деномінації? [Формулювання питання для тих, хто зараз не належить до жодної деномінації.] (Q24, v107) Якщо так, якої саме? (Q24a, v108, v108a)
- 4.2. Окрім весіль, похорон і *хрещень*, як часто Ви відвідували релігійні служби, коли Вам було 12 років? (Q26, v110)
5. Думка про значимість релігійних організацій та лідерів для окремих індивідів та суспільства.
- 5.1. Довіра до *церкви* (Q63, v205)
- 5.2. Загалом, на Вашу думку, чи дає Ваша *церква* [формулювання запитання для тих, хто належить до певної релігійної організації] / дають *церкви* [формулювання запитання для тих, хто не належить до жодної релігійної організації] у Вашій країні адекватні відповіді на (Q29):
- моральні проблеми та потреби індивіда (v115),
  - проблеми сімейного життя (v116),
  - духовні потреби людей (v117),
  - сьогоденні соціальні проблеми нашого суспільства (v118)?
- 5.3. Наскільки Ви погоджуєтеся або не погоджуєтеся з такими твердженнями: «Релігійні лідери не мають впливати на урядові рішення» (Q41, v135).
6. Переконаність, що релігійність людини посилює її бажані моральні якості, а отже є однією з пріоритетних якостей для формування в дитини та важливою рисою для політиків і державних службовців.
- 6.1. «Релігійна віра» як одна з 5-ти найбільш важливих якостей, які варто розвивати в дитині в межах родини (Q52, v178)
- 6.2. Наскільки Ви погоджуєтеся або не погоджуєтеся з такими твердженнями: «Політики, які не вірять у Бога, не підходять для державних посад» (Q41, v134)?
7. Схильність до релігійного ексклюзивізму.
- Нижче наведено кілька тез. Будь ласка, оберіть ту, що найбільше відображає Ваші погляди (Q35, v128):
- є лише одна істинна релігія;
  - є лише одна істинна релігія, але інші релігії також містять частину істини;
  - немає однієї істинної релігії, але всі великі світові релігії містять деяку частину істини;
  - жодна з великих релігій не може запропонувати істину.

Аналіз результатів за всіма наведеними вище індикаторами не є можливим у рамках однієї статті. Нижче представлені дані за кількома показниками, які, на думку автора, є базовими для розуміння рівня та специфіки релігійності європейських суспільств.

Індивідуальна релігійність і релігійна самоідентичність

Насамперед, подивимося на кілька ключових показників індивідуальної віри та релігійної самоідентичності населення європейських країн, які не є неодмінно пов'язаними з вірою в авторитет певної релігійної організації або активною залученістю людини до релігійної громади. Зокрема, без належності до жодної релігійної організації можлива *віра в те, що наше свідоме існування не завершується зі смертю, а також відчуття себе людиною, зацікавленою у священному та надприродному*.

Хоча у світі існує чимало ідеологій, що пропонують людям певну картину наявного та належного, релігію серед них вирізняє те, що вона включає до картини світу можливість продовження свідомого існування після смерті. Згідно з більшістю віросповідань, після смерті ми продовжуємо свідоме існування в іншій формі. Однак, у деяких віросповіданнях продовження існування визначається лише як можливість: наприклад, згідно з поглядами Свідків Ієгови, після смерті людина припиняє своє свідоме існування, але праведні люди пізніше будуть воскресненні Господом для життя в раю (іншими словами, альтернативою раю є не пекло, а припинення існування).

Запитання, поставлені під час ЄДЦ, уможливають визначити, який відсоток населення кожної країни вірить бодай у яку можливість свідомого існування після смерті, не залежно від того, чи належить людина до певної релігії та релігійної організації. Для цього було сконструйовано інтегровану змінну, у якій взято до уваги, чи зазначає респондент, що вірить

¹ У загальному вжитку термін «деномінація» (або конфесія) стосується основних течій у межах певної релігії (наприклад, протестантизму, католицизму та православ'я у християнстві; сунізму, шиїзму та суфізму в ісламі). Зважаючи на те, що кількість і популярність культів зростала протягом ХХ ст. [17, с.129], щоб не дискримінувати малі релігійні групи та неформальні релігійні ініціативи, більш охорним формулюванням запитання могло би бути таке: «Чи були Ви коли-небудь раніше членом іншої релігійної групи, громади, деномінації?».

у «життя після смерті», «рай», «пекло» та/або «реінкарнацію»¹. У табл. 1 представлено відповідні результати для кожної з 48 країн (або частин країн), які взяли участь у IV хвилі ЄДЦ.

Таблиця 1. Віра в продовження свідомого існування після смерті за даними Європейського дослідження цінностей, 2008–2010 роки
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні або частині країни, якщо не зазначено інакше в таблиці.)

№	Країна або частина країна	Інтегрована змінна: віра у (можливість) продовження свідомого існування після смерті			Чи вірите Ви в реінкарнацію, тобто що ми народжуємося в цьому світі знову?	
		Так	Вагання або відсутність відповіді ²	Ні	Так	Так (У відсотках до тих, хто вірить у продовження свідомого існування після смерті)
1	Туреччина	97,5	1,0	1,4	26,9	27,6
2	Мальта	91,9	4,2	3,9	17,3	18,9
3	Азербайджан	90,3	5,2	4,5	6,9	7,7
4	Північна Ірландія	81,4	11,8	6,8	18,6	22,9
5	Північний Кіпр	78,8	7,0	14,2	27,0	34,3
6	Польща	78,5	9,2	12,3	14,8	18,9
7	Ірландія	78,3	10,8	11,0	24,8	31,7
8	Косово	77,1	9,6	13,3	58,1	75,3
9	Румунія	75,9	16,2	7,9	17,9	23,5
10	Грузія	73,3	16,5	10,3	9,0	12,3
11	Боснія і Герцеговина	70,2	7,9	21,8	20,2	28,7
12	Ісландія	69,6	10,0	20,4	32,2	46,3
13	Молдова	67,1	19,9	13,1	22,1	33,0
14	Італія	67,0	17,8	15,1	16,1	24,1
15	Кіпр	67,0	19,4	13,6	14,3	21,3
16	Хорватія	64,1	12,0	23,9	14,0	21,9
17	Словацька Республіка	63,8	14,4	21,8	10,9	17,1
18	Греція	63,6	14,1	22,3	15,1	23,7
19	Португалія	62,0	13,7	24,3	26,8	43,2
20	Велика Британія	60,4	12,7	26,8	23,4	38,8
21	Австрія	60,0	13,5	26,5	24,6	41,1

¹ Якщо респондент(ка) відповідає «так» на бодай одне з цих запитань, то його/її було віднесено до категорії тих, хто вірять у продовження свідомого існування після смерті (або принаймні потенційну можливість продовження існування, як у випадку доктрини Свідків Ієгови). Якщо респондент(ка) відповідає «ні» на всі чотири запитання, то його/її було віднесено до тих, хто не вірять. Усіх інших було позначено як тих, хто висловив вагання або не надав відповіді.

² «Важко сказати» та «відсутність відповіді» об'єднані в одну категорію, оскільки в ЄДЦ «важко сказати» не є одним із варіантів відповідей, запропонованих респондентом на картці. Інтерв'юер фіксує відповідь «важко сказати» лише в разі такої спонтанної реакції респондента (так само й відмову відповідати).

<i>Продовження таблиці 1.</i>						
22	Україна ¹	57,7	21,2	21,2	28,3	49,1
23	Швейцарія	57,5	15,0	27,4	23,7	41,1
24	Іспанія	57,0	13,5	29,5	19,8	34,7
25	Латвія	57,0	15,7	27,3	34,6	60,7
26	Вірменія	56,9	8,9	34,2	19,5	34,2
27	Нідерланди	55,8	9,7	34,6	17,7	31,7
28	Норвегія	55,0	4,1	40,9	17,9	32,6
29	Литва	53,1	34,5	12,4	23,2	43,7
30	Білорусь	51,5	22,3	26,2	23,0	44,7
31	Західна Німеччина	51,1	14,5	34,5	23,5	46,1
32	Бельгія	50,8	4,8	44,4	16,9	33,3
33	Люксембург	50,6	13,4	36,0	23,5	46,4
34	Російська Федерація	49,5	23,5	27,1	25,7	51,9
35	Франція	49,3	6,3	44,4	21,7	43,9
36	Фінляндія	47,9	25,0	27,1	18,4	38,5
37	Угорщина	47,0	5,7	47,3	22,1	47,1
38	Словенія	44,8	11,1	44,1	17,4	38,9
39	Македонія	44,6	27,9	27,5	14,5	32,4
40	Сербія	43,1	17,1	39,8	19,2	44,6
41	Естонія	41,0	15,4	43,6	26,6	65,0
42	Чорногорія	40,9	8,6	50,5	15,4	37,7
43	Швеція	40,4	27,3	32,3	16,6	41,0
44	Данія	40,4	10,0	49,6	17,0	42,0
45	Болгарія	39,9	25,0	35,1	22,7	57,0
46	Албанія	33,4	23,1	43,4	15,8	47,4
47	Чеська Республіка	31,1	22,4	46,6	15,1	48,6
48	Східна Німеччина	19,6	14,6	65,7	7,2	36,5

На перший погляд, дані в табл. 1 відповідають тезі про те, що значення релігії для суспільства й індивіда зменшується в результаті модернізації суспільства, адже за показником віри в продовження свідомого існування після смерті лідирують такі країни: Туреччина, Мальта, Азербайджан, Північна Ірландія, Північний Кіпр, Польща, Ірландія, Косово, Румунія, Грузія, Боснія і Герцеговина, Ісландія. Їх навряд чи можна віднести до найбільш модернізованих країн або територій Європи, а кілька з них навіть є такими, що не були би віднесені до Європи за деякими класифікаціями (Туреччина та Азербайджан). Як бачимо в табл. 2, у 4-х із 12-ти країн-лідерок більшість населення зазначає що відносить себе до ісламу (Туреччина, Азербайджан, Північний Кіпр, Косово); у 3-х – до римокатолицизму (Мальта, Польща, Ірландія); у 2-х до православ'я (Румунія та Грузія); в одній (Ісландія) – до протестантизму; у Північній Ірландії показники протестантизму та римокатолицизму є доволі близькими (40,8% та 34,0% відповідно), а в Боснії і Герцеговині такими є православ'я (32,2%) та іслам (31,8%). Половина із цих країн (територій) входили раніше до комуністичного блоку², де державна політика суттєво обмежувала діяльність релігійних організацій (Азербайджан, Польща, Косово, Румунія, Грузія, Боснія і Герцеговина).

¹ Варто зауважити, що дані ЄДЦ показують вищий показник віри в реінкарнацію в Україні у 2008 році, ніж дані Міжнародної програми соціальних опитувань (МПСО) того ж року [1; 15]. У даних ЄДЦ також бачимо нижчий показник декларованої належності до певного віросповідання, ніж МПСО; при цьому, дані МПСО за цим індикатором відповідають останнім даним Центру Разумкова [4], хоча не збігаються з ними за показниками конфесійної належності. Розбіжності суттєво виходять за межі похибки й, імовірно, спричинені відмінностями у формулюванні запитань, що може становити предмет аналізу окремої статті.

² Тобто були тими країнами-членами принаймні одного з двох міждержавних комуністичних блоків: Ради економічної взаємодопомоги (1949-1991) та/або Варшавського договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (1955-1991). Варто зауважити, що, на відміну від інших країн, Албанія фактично припинила участь у роботі обох міждержавних утворень до кінця 1960-х, а Югославія була лише асоційованим членом РЕВ і не була учасницею Варшавського договору.

Однак, якщо ми поглянемо на країни, де показник віри в продовження свідомого існування після смерті є найнижчим, то побачимо серед них країни або їхні частини з дуже різним рівнем модернізації, причому більшість із них не можна віднести до десятки найбільш модернізованих країн Європи. Майже всі вони – 10 з них, за винятком Данії та Швеції, – входили до комуністичного блоку (Угорщина, Словенія, Македонія, Сербія, Естонія, Чорногорія, Болгарія, Албанія, Чеська Республіка, Східна Німеччина). Отже, ми бачимо вагому присутність пост-комуністичних країн як серед найбільш віруючих, так і серед найменш віруючих суспільств. Причому, саме країни колишнього комуністичного блоку є тими, де найменший рівень віруючих за цим показником (близько 20-30%): Східна Німеччина (19,6%), Чеська Республіка (31,1%), Албанія (33,4%).

Таблиця 2 . Декларована (не)релігійна ідентичність за даними Європейського дослідження цінностей, 2008–2010 роки
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні або частині країни та згруповані спершу за домінують декларованою ідентичністю, потім – за рівнем декларованої зацікавленості у священному або надприродному.)

№	Країна або частина країни	Не залежно від того, чи вважаєте Ви себе релігійною людиною, якою мірою Ви себе вважаєте людиною, зацікавленою у священному або надприродному?	Домінантна декларована (не) релігійна ідентичність		Друга за значимістю категорія декларованої (не)релігійної ідентичності	
		Дуже або дещо зацікавлений / зацікавлена ¹	Назва категорії	%	Назва категорії	%
1	Мальта	74,3	Римо-католицизм	96,1	Неафілейовані	2,1
2	Хорватія	73,8	Римо-католицизм	80,0	Неафілейовані	15,7
3	Словенія	64,1	Римо-католицизм	66,0	Неафілейовані	28,3
4	Ірландія	60,0	Римо-католицизм	81,6	Неафілейовані	11,2
5	Португалія	58,4	Римо-католицизм	82,7	Неафілейовані	12,9
6	Італія	58,3	Римо-католицизм	78,1	Неафілейовані	19,0
7	Австрія	57,7	Римо-католицизм	72,5	Неафілейовані	17,0
8	Швейцарія	53,1	Римо-католицизм	32,2	Протестантизм	30,0
9	Словацька Республіка	52,0	Римо-католицизм	70,2	Неафілейовані	19,6
10	Люксембург	51,8	Римо-католицизм	61,7	Неафілейовані	29,4
11	Литва	51,1	Римо-католицизм	78,9	Неафілейовані	13,6
12	Польща	50,1	Римо-католицизм	91,5	Неафілейовані	4,4
13	Іспанія	49,8	Римо-католицизм	57,2	Неафілейовані	24,1
14	Бельгія	47,2	Римо-католицизм	50,4	Неафілейовані	43,3
15	Західна Німеччина	45,8	Римо-католицизм	41,1	Протестантизм	35,7
16	Ісландія	65,4	Протестантизм	80,0	Неафілейовані	7,9
17	Північна Ірландія	52,4	Протестантизм	40,8	Римо-католицизм	34,0
18	Фінляндія	45,9	Протестантизм	72,6	Неафілейовані	23,4
19	Норвегія	45,7	Протестантизм	70,5	Неафілейовані	21,0
20	Швеція	44,3	Протестантизм	58,6	Неафілейовані	30,9
21	Данія	39,9	Протестантизм	85,8	Неафілейовані	12,0

¹ Сума відповідей «Дуже зацікавлений / зацікавлена» та «Дещо зацікавлений / зацікавлена». Іншими можливими варіантами відповідей, не наведеними в табл. 2, були «Не дуже зацікавлений / зацікавлена» та «Зовсім не зацікавлений / не зацікавлена».

<i>Продовження таблиці 2.</i>						
22	Кіпр	72,7	Православ'я	96,8	Римо-католицизм	1,5
23	Боснія і Герцеговина	68,8	Православ'я*	32,2	Іслам*	31,8
24	Македонія	66,2	Православ'я	73,8	Іслам	17,7
25	Україна	65,9	Православ'я	49,6	Неафілейовані	22,3
26	Грузія	65,7	Православ'я	90,8	Іслам	6,3
27	Вірменія	65,6	Православ'я	90,5	Неафілейовані	5,3
28	Білорусь	59,3	Православ'я	61,4	Неафілейовані	28,5
29	Молдова	58,5	Православ'я	89,6	Неафілейовані	6,4
30	Сербія	58,0	Православ'я	59,8	Неафілейовані	30,0
31	Греція	56,5	Православ'я	94,1	Неафілейовані	3,1
32	Румунія	52,2	Православ'я	86,0	Римо-католицизм	5,0
33	Болгарія	51,2	Православ'я	60,1	Неафілейовані	25,3
34	Російська Федерація	38,0	Православ'я	57,5	Неафілейовані	35,4
35	<i>Нідерланди</i>	60,6	<i>Неафілейовані</i>	47,3	Римо-католицизм	26,5
36	<i>Чорногорія</i>	59,6	<i>Неафілейовані*</i>	40,5	Православ'я*	39,2
37	<i>Латвія</i>	52,8	<i>Неафілейовані</i>	33,5	Православ'я*	23,2
38	<i>Велика Британія</i>	51,2	<i>Неафілейовані</i>	41,6	Протестантизм	38,7
39	<i>Угорщина</i>	45,5	<i>Неафілейовані</i>	46,4	Римо-католицизм	39,7
40	<i>Естонія</i>	44,0	<i>Неафілейовані</i>	65,7	Православ'я	17,5
41	<i>Франція</i>	41,3	<i>Неафілейовані*</i>	48,6	Римо-католицизм*	44,6
42	<i>Чеська Республіка</i>	31,1	<i>Неафілейовані</i>	67,4	Римо-католицизм	25,3
43	<i>Східна Німеччина</i>	24,2	<i>Неафілейовані</i>	77,3	Протестантизм	17,8
44	Косово	80,1	Іслам	69,5	Православ'я	19,4
45	Туреччина	79,7	Іслам	98,1	Неафілейовані	1,1
46	Північний Кіпр	63,4	Іслам	95,4	Неафілейовані	3,8
47	Азербайджан	55,4	Іслам	83,7	Неафілейовані	9,4
48	Албанія	54,6	Іслам	52,0	Неафілейовані	30,1

* Зважаючи на похибку репрезентативного опитування, не завжди є однозначним, яку саме ідентичність можна віднести до домінуючої або до другої за поширеністю. За даними ЄДЦ IV хвилі неможливо визначити, яка ідентичність є домінуючою на момент опитування для таких країн: Боснія і Герцеговина – іслам (32,2%), православ'я (31,8%); Чорногорія – неафілейовані (40,5%), православні (39,2%); Франція – неафілейовані (48,6%), римо-католицизм (44,6%); Швейцарія – римо-католицизм (32,2%), протестантизм (30,0%). У Латвії близькі показники для другої за поширеністю ідентичності мають три християнські конфесії: православ'я (23,2%), протестантизм (21,8%), римо-католицизм (19,8%).

Варто також поставити питання про те, у яких країнах *найбільший відсоток населення* *ззначає, що не вірить у продовження свідомого існування після смерті*¹. У 12 країнах (територіях) щонайменше 40% не вірять у продовження свого існування після смерті, причому 11 з них мають цей показник на рівні 40-50%. *Винятком є Східна Німеччина, де показник невіри сягає 65,7%*. Відповідно, наступні за нею Чорногорія (50,5%) та Данія (49,6%) «відстають» на близько 15%.

Можемо помітити, що переліки країн, де вірять найменше й де найбільше не вірять, різняться двома країнами. Рівень віри у Швеції та Македонії є відносно низьким (близько 40-45%), однак, оскільки вагома частина населення цих країн вагається щодо своїх поглядів із цього питання, рівень невіри в них ближчий до 30%. Натомість, у Франції та Норвегії, де рівень віри примітно вищий – близько 50-55%, вагається незначна частина населення (6,3% та 4,1% відповідно), а ті, хто не вірять, становлять близько 40-45%. У 3-х із цих країн (територій) більшість населення не відносить себе до жодного віросповідання (Східна Німеччина, Чеська Республіка та Естонія); ще в 3-х не відносить себе до жодної релігійної традиції відносна більшість населення (Чорногорія, Угорщина, Франція).

¹ Питання обумовлено тим, що найвищий показник віри не обов'язково означає найвищий показник невіри, адже, натомість, може бути високий показник тих, хто вірять, у поєднанні зі значним рівнем тих, хто вагаються, і вельми малим відсотком тих, хто не вірять.

У 2-х країнах (Данії та Норвегії) значна частка населення зазначає протестантську ідентичність. Показник у 85,8% датчан, які декларують належність до протестантизму, різко контрастує з 49,6%, які зазначають, що не вірять у продовження свідомого існування після смерті. Вочевидь, низка людей вказує релігійну ідентичність радше як культурно-історичну, а не таку, що дійсно передбачає віру. Подібна ситуація і в Норвегії, де 70,5% декларують належність до протестантизму, але при цьому 40,9% не вірять у продовження свідомого існування після смерті бодай у якій формі.

У двох із 12 країн (територій), що лідирують за невірою у свідоме існування після смерті, половина або дещо більше населення декларують римо-католицьку ідентичність (Бельгія та Словенія). В одній країні більшість населення зазначає православну ідентичність (Сербія), а в іншій – половина населення відносить себе до ісламу (Албанія).

У табл. 2, з одного, ми бачимо загалом дещо менший рівень зацікавленості у священному та надприродному серед населення тих суспільств, де домінує протестантизм, або неафілейовані становлять найбільшу категорію. Однак, навіть серед них, показник такої зацікавленості нерідко охоплює половину або більше населення. Наприклад, у Нідерландах 47,3% населення не є афілейованими, але при цьому 60,6% висловлюють зацікавленість у священному та надприродному, виразно демонструючи, що небайдужість до трансцендентного, сакрального цілком можлива й без афіліації з певним віросповіданням.

Найбільше зацікавленими у священному та надприродному (70%–80%) є населення Кіпру, Хорватії, Мальти, Туреччини та Косово¹. 2 із цих 5 країн належали до комуністичного блоку.

Найнижчі показники зацікавленості у священному та надприродному (40% і менше) – у Данії, Російській Федерації, Чеській Республіці та Східній Німеччині, причому якщо в Данії та РФ вони є близькими до 40%, то в Чехії цей показник близький до 20%, а в Східній Німеччині сягає 24,2%². При цьому лише в 10 країнах (територій) цей показник становить менше половини населення. Той факт, що в 38 з 48 країн (територій) половина та більше населення висловлює зацікавленість у священному та надприродному, можна констатувати як відносно низький рівень готовності заперечувати існування трансцендентного та феноменів, що не можуть бути верифіковані доступними на сьогоднішній день науковими методами.

Як бачимо, відносно менш модернізовані країни із пост-комуністичним минулим опиняються як серед найбільш віруючих, так і серед найменш; як серед найбільш зацікавлених у священному та надприродному, так і найбільш. Вочевидь, певні інші фактори, зокрема й взаємодія між політичними та релігійними інституціями, на якій наголошував Х. Казанова [8; 9], можуть значно більшою мірою пояснити, ніж рівень модернізованості, чому в одних країнах люди більшою мірою схильні вірити в продовження свого існування після смерті й цікавитися священним і надприродним, а в інших – меншою. Власне, сам факт, що станом на 2008–2010 рік з усієї Європи найменш віруючими в продовження свідомого існування після смерті та найменш зацікавленими у священному та надприродному виявляються Східна Німеччина та Чеська Республіка, промовисто вказує на те, що низький рівень індивідуалізованої, приватної релігійності є значною мірою результатом інших факторів, ніж економічний розвиток і плюралізація релігійного та соціального життя.

У європейському контексті віра в реінкарнацію дозволяє оцінити ступінь релігійного синкретизму, адже, як бачимо з табл. 1 і 2, в усіх країнах-учасницях ЄДЦ домінантним віросповіданням є або християнство, або іслам, чинна офіційна доктрина яких заперечує феномен реінкарнації. Релігійний синкретизм є непрямим індикатором того, що люди перестають орієнтуватися на офіційну доктрину, пропонувану в рамках релігійних організацій.

Який відсоток тих, хто вірять у продовження свідомого існування після смерті, становлять люди, які вірять у реінкарнацію? Іншими словами, який відсоток населення сповідує те, що не пропагується домінантними релігійними організаціями? Країною-лідеркою за таким показником є Косово (у реінкарнацію вірять 75,3% від усіх, хто вірять у продовження свідомого існування після смерті), де домінантною релігійною ідентичністю є іслам³. За Косово слідує Естонія (65,0%), Латвія (60,7%), Болгарія (57,0%), Російська Федерація

¹ Можливо, до найбільш зацікавлених доречно віднести також Боснію і Герцеговину (68,8%), де з урахуванням похибки показник зацікавленості у священному і надприродному гіпотетично може сягнути 70%.

² З урахуванням можливої похибки даних до цієї ж категорії гіпотетично можна віднести Францію (41,3%). Три із цих п'яти країн (територій) належали до комуністичного блоку.

³ Такий високий показник віри в реінкарнацію в Косово змушує поставити запитання, чи не трапилася помилка кодування (можливо, при описі змінних відповідь «так» була позначена як «ні» та навпаки). Адже вже був прецедент, коли помилка кодування потрапляла навіть до фінального інтегрованого масиву міжнародних опитувань. Наприклад, така помилка трапилася при формуванні даних Міжнародної програми соціальних опитувань [15] 2008 року: хибно закодували варіанти відповідей про віру в реінкарнацію в Туреччині.

(51,9%), Україна (49,1%), Чеська Республіка (48,6%), Албанія (47,4%), Угорщина (47,1%), Люксембург (46,4%), Ісландія (46,3%), Західна Німеччина (46,1%). Дивлячись на цей перелік, можна було би помилково припустити, що релігійний синкретизм особливо характерний для країн, які зазнали політики придушення релігійних організацій на користь комуністичної ідеології. Однак, це враження є дещо оманливим, адже на протилежному кінці спектру, знов-таки чимало країн колишнього комуністичного блоку, причому як здебільшого мусульманські суспільства, так і здебільшого християнські. В Азербайджані в реінкарнацію вірять лише 7,7% від усіх, хто вірять у продовження існування після смерті, у Грузії – 12,3%, Словацькій Республіці – 17,1%, Мальті та Польщі – по 18,9%, Кіпрі – 21,3%, Хорватії – 21,9%, Північній Ірландії – 22,9%, Румунії – 23,5%, Греції – 23,7%. Дивлячись на перелік країн із найменшим рівнем релігійного синкретизму, можна висловити припущення, що в країнах, де відбулося *переплетення релігійної, етнічної та громадянської ідентичностей*, населення може бути менш схильним вносити суттєві модифікації до офіційної доктрини.

Афіліативна релігійність та схильність до релігійного ексклюзивізму

У спробі стати на захист теорії секуляризації, С. Брюс висловлює застереження, що показники приватної релігійності не є індикативними для оцінки рівня секуляризації, натомість осердя теорії секуляризації належить вбачати у твердженні, що з економічним розвитком і демократизацією релігійні організації не лише втрачають у членстві, але й перестають бути джерелом доктрини, у яку вірять [7, с. 1–23]. Як наслідок, стає поширеним релігійний релятивізм¹, люди можуть вірити в низку феноменів, існування яких не доведене в рамках інституціалізованої науки, але при цьому будь-яка конкретна релігія втрачає значення для індивідів, а відтак і для суспільства загалом [7, с. 20].

Така концептуалізація секуляризації видається надто європоцентричною. Адже в Індії релігійний релятивізм і плюралізм існують уже не перше століття [2]: ставлення до релігійного різноманіття є толерантним, домінантне віросповідання (індуїзм) складно окреслити спільними термінами, існує величезна кількість версій індуїзму (від політеїстичних до монотеїстичних) і незліченна кількість культів і сект [18]. Однак, *такі характеристики є ознакою не секуляризації, а високого рівня релігійної плюралістичності та низького рівня релігійного ексклюзивізму*². Тож доречно поставити питання про те, за яких умов виникає високий рівень плюралістичності та низький рівень релігійного ексклюзивізму³.

Оскільки християнські церкви більше не є афілійовані з державним апаратом примусу, що міг забезпечувати релігійну гомогенність, обмежуючи доступ до альтернативної інформації, караючи відступників і заохочуючи відданих, процеси плюралізації та зменшення релігійного ексклюзивізму видаються цілком закономірними. Однак, виникнення великої кількості індивідуалізованих версій християнства, поширення в Європі релігійного релятивізму та доктринального плюралізму численних християнських організацій може бути радше закономірним наслідком завершення періоду примусового, централізованого, політичного запровадження релігійної монополії, а не аспектами секуляризації⁴.

З іншого боку, виникнення індуїзму датують II тисячоліттям до н.е. (тобто, імовірно, він існує приблизно вдвічі довше, ніж християнство) [18, с. 861]. Станом на 2000 рік, індуїзм налічує близько 811 млн. вірян, християнство – близько 2 млрд. [16]. Достатньо складно уявити, що при такій кількості послідовників не відбудеться плюралізація релігійної доктрини. Водночас, в умовах плюралізму має місце постійний конфлікт, поки не формується толерантність. Відтак, ті трансформації, що відбуваються нині з християнством у різних суспільствах, зокрема європейських, можна розглядати як закономірний наслідок поєднання трьох факторів: тривалості існування віросповідання, значного збільшення кількості його послідовників і завершення періоду примусового запровадження політико-релігійної ідеології в суспільствах, де домінує це віросповідання (останнє є складовою секуляризації на макрорівні).

Для більшої повноти аналізу розглянемо ще одну тезу, на якій наголошує С. Брюс: внаслідок економічного розвитку та демократизації релігія не просто стала цариною приватного у багатьох європейських країнах, що в сучасній соціології часто позначають

¹ Різні релігії сприймають як такі, що містять частину істини, й жодну релігію – як істинну.

² Власне, саме поняття «індуїзм» є певною мірою термінологічним непорозумінням, зробленим європейцями внаслідок припущення, що мирне співіснування різних релігійних груп в Індії (тобто високий рівень релігійного плюралізму та толерантності) означає, що всі вони належать до однієї релігії, яку позначили як «індуїзм» [18, с. 858–859].

³ Щойно сказане жодною мірою не означає, що варто прирівнювати релігійну ситуації в Європі з тою, що є в Індії – безумовно, між ними є різкі відмінності.

⁴ Відтак, може бути більш точно пояснене в термінах парадигми релігійної економіки [14], а не теорії секуляризації.

словосполученням «віра без приналежності» (“believing without belonging”), але й зникає як певна доктрина, система поглядів і практик, які об’єднують багатьох людей; кінцевим результатом плюралізації та приватизації релігії є байдужість до неї: «По мірі того, як релігія дедалі більше стає справою вільного вибору, стає важче зберегти межі. Поширюються альтернативні версії колишніх домінуючих ідеологій, а збільшення різноманіття заохочує спершу релятивізм – усі дороги ведуть до Бога – а потім байдужість, оскільки стає важче переконати людей, що є особлива перевага у певній конкретній дорозі» [7, с. 3].

Якщо слідувати такій логіці аналізу С. Брюса, можна припустити, що країни з високим рівнем відвідуваності релігійних служб мають високі показники ексклюзивізму (іншими словами, мають низький рівень релігійного релятивізму) та навпаки. Однак, навіть побіжного погляду на дані табл. 3 достатньо, щоб пересвідчитися в тому, що релігійні ексклюзивісти зовсім не обов’язково є частими відвідувачами релігійних служб. У Туреччині, яка *лідидує за показником ексклюзивізму (93,6%)*, раз на місяць і частіше відвідують релігійні служби лише 36,7% населення¹. Понад те, вагома частина ексклюзивістів ніколи або практично ніколи (!) не відвідує релігійну службу.

У Грузії 89,5% ексклюзивістів, але лише 39,2% зазначають, що відвідують релігійну службу раз на місяць і частіше; в Азербайджані 83,3% ексклюзивістів, але лише 17,4% відвідують релігійну службу раз на місяць і частіше; у Греції 72,2% ексклюзивістів при 43,4% тих, хто відвідує релігійну службу раз на місяць і частіше.

Таблиця 3. Релігійний ексклюзивізм і відвідування релігійних служб за даними Європейського дослідження цінностей, 2008–2010 роки
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні або частині країни.)

№	Країна або частина країни	Є одна істинна релігія (Сума відповідей "Є лише одна істинна релігія" або "Є лише одна істинна релігія, але інші релігії також містять частину істини")	Є лише одна істинна релігія	Окрім весілля, похорон та хрещення, як часто Ви відвідуєте релігійні служби нині?							
				Частіше, ніж раз на тиждень	Раз на тиждень	Раз на місяць	Лише у певні святі дні	Раз на рік	Менш часто	Ніколи / практично ніколи	Важко сказати або не відповіли
1	Туреччина	93,6	66,3	15,8	17,7	3,3	29,2	3,3	2,2	26,6	1,9
2	Грузія	89,5	75,1	5,9	15,4	17,9	34,5	2,5	11,7	11,3	0,8
3	Азербайджан	83,3	63,5	4,9	5,4	7,2	50,9	5,0	7,9	14,8	3,9
4	Кіпр	81,6	50,7	6,3	25,3	23,9	33,4	3,6	2,1	5,2	0,2
5	Молдова	79,8	46,6	3,2	11,2	16,1	47,6	9,4	5,0	6,9	0,5
6	Мальта	78,2	33,3	33,5	46,6	3,9	3,5	1,4	3,5	7,5	0,1
7	Вірменія	77,7	43,1	3,1	12,5	24,8	29,6	8,1	11,9	8,7	1,4
8	Греція	72,2	44,1	3,3	17,7	22,4	42,6	4,7	2,5	6,6	0,2
9	Північний Кіпр	67,8	42,4	6,0	12,2	5,0	24,6	6,0	3,4	41,2	1,6
10	Румунія	66,8	33,6	6,2	23,4	19,1	35,3	5,8	3,4	4,2	2,5
11	Македонія	65,9	31,0	5,0	7,9	11,8	46,6	6,3	12,7	8,7	1,0
12	Боснія і Герцеговіна	65,1	27,2	10,4	20,1	13,7	22,6	4,4	14,9	11,9	1,9
13	Польща	64,0	28,4	7,1	44,2	18,5	16,8	1,8	3,2	5,7	2,7
14	Косово	63,9	22,4	8,6	24,1	16,4	37,2	2,3	3,9	5,2	2,1
15	Хорватія	61,8	23,7	4,6	20,9	16,3	22,2	5,2	14,0	15,4	1,2

¹ У випадку підрахунку суми округлених показників, які читач бачить у таблиці, сума становила би не 36,7%, а 36,8%. Тут і далі при підрахунку суми використані неокруглені показники, тому можливі розбіжності в 0,1 з показниками таблиці.

<i>Продовження таблиці 3.</i>											
16	Португалія	60,8	31,4	5,9	26,1	15,5	15,4	3,0	14,8	18,5	0,9
17	Сербія	54,3	24,1	1,6	5,8	13,8	34,0	7,5	17,4	18,8	1,2
18	Україна	54,1	27,1	2,1	10,4	11,9	40,7	9,0	5,0	19,7	1,1
19	Чорногорія	52,6	20,1	1,8	4,4	8,1	28,4	7,0	26,4	21,8	2,0
20	Словацька Республіка	50,8	19,9	2,4	15,2	8,3	25,0	5,9	7,8	34,7	0,7
21	Північна Ірландія	50,8	20,4	10,8	33,8	9,2	4,8	6,8	11,4	22,8	0,4
22	Ірландія	46,6	19,9	9,8	34,2	13,2	9,8	7,7	10,8	13,8	0,8
23	Російська Федерація	46,1	20,3	1,1	4,5	8,8	27,8	9,2	10,2	35,6	2,8
24	Італія	45,3	19,7	8,1	23,4	16,1	26,7	4,7	3,2	16,0	1,8
25	Албанія	44,1	27,9	1,8	7,0	5,1	29,8	5,0	7,6	40,4	3,3
26	Білорусь	43,9	16,7	1,2	5,5	12,4	36,0	11,2	10,4	22,6	0,7
27	Литва	42,1	12,9	1,7	10,5	14,6	41,3	5,8	11,6	13,5	1,1
28	Іспанія	40,9	24,5	3,3	15,1	7,1	14,4	2,5	9,5	47,7	0,3
29	Латвія	39,1	14,4	1,3	4,8	11,0	25,8	13,9	13,8	28,6	0,7
30	Угорщина	38,5	13,3	0,7	7,7	6,2	22,2	4,2	14,9	44,0	0,1
31	Західна Німеччина	35,6	12,8	1,4	7,6	13,8	25,5	6,0	17,3	27,4	1,1
32	Австрія	31,7	8,5	2,3	13,6	12,2	23,9	4,5	11,3	31,9	0,4
33	Словенія	30,7	10,2	12,3	27,2	8,8	13,8	3,7	10,3	22,7	1,2
34	Болгарія	29,9	12,3	1,1	4,4	9,8	46,1	5,6	7,9	23,9	1,2
35	Естонія	29,1	9,6	1,1	3,2	6,1	21,1	13,4	11,9	42,4	0,6
36	Велика Британія	27,5	9,3	4,5	8,7	6,9	7,4	8,3	9,7	53,9	0,6
37	Данія	26,1	6,4	0,9	1,7	7,4	31,0	15,3	10,7	32,8	0,1
38	Бельгія	25,0	6,6	1,4	8,6	7,6	14,2	8,7	6,4	53,0	0,0
39	Нідерланди	24,3	9,7	5,1	11,8	9,4	14,0	8,6	4,8	46,1	0,1
40	Норвегія	23,6	6,6	2,3	3,0	6,4	23,6	11,3	11,7	41,6	0,1
41	Швейцарія	23,5	6,8	2,1	7,9	9,9	14,3	8,3	19,0	37,2	1,2
42	Люксембург	21,5	7,0	2,4	8,0	8,8	22,9	8,2	7,3	41,6	0,8
43	Франція	20,5	6,1	1,2	5,5	5,8	14,9	8,0	5,1	59,4	0,1
44	Чеська Республіка	20,2	8,3	2,5	6,1	4,2	9,3	6,9	12,2	55,4	3,4
45	Фінляндія	16,6	4,6	1,1	3,1	5,8	15,0	15,3	23,7	35,1	0,8
46	Швеція	15,1	3,7	0,7	4,0	3,3	8,4	15,8	13,0	52,0	2,8
47	Ісландія	14,2	4,7	1,4	2,6	8,0	25,1	14,9	8,8	37,5	1,7
48	Східна Німеччина	12,5	3,8	0,3	3,2	5,0	8,3	7,2	6,4	69,5	0,2

У 3 і більше разів кількість ексклюзивістів переважає над кількістю тих, хто відвідує релігійні служби раз на місяць і частіше, у чотирьох країнах: Азербайджані (у 4,8 разів), Чорногорії (3,7 рази), Російській Федерації (3,2) та Албанії (3,2). Лише в Ірландії та Словенії ексклюзивістів примітно менше, ніж тих, хто відвідують релігійну службу раз на місяць і частіше: відповідно, 46,6% супроти 57,2% та 30,7% супроти 48,3%.

У майже половині європейських суспільств релігійний ексклюзивізм декларують половина або більше населення. У жодній із країн Європи не було зафіксовано релігійного ексклюзивізму, нижчого за 10%. Найменший рівень ексклюзивізму (менше, ніж 20%) наявний у 4 країнах: Східній Німеччині (12,5%), Ісландії (14,2%), Швеції (15,1%) та Фінляндії (16,6%). На рівні 25–20% у семи країнах: Чеській Республіці (20,2%), Франції (20,5%), Люксембурзі (21,5%), Швейцарії (23,5%), Норвегії (23,6%), Нідерландах (24,3%) та Бельгії (25,0%). Як бачимо, 11 країн з найменшим рівнем релігійного ексклюзивізму – це 9 країн Західної Європи, а також два найбільш секуляризованих суспільства / території Європи (Східна Німеччина та

Чеська Республіка), значна частина населення яких схильється до того, що жодне віросповідання не пропонує істини¹.

На протилежному кінці спектру (серед 11 країн з найбільшим рівнем релігійного ексклюзивізму) ми не бачимо жодної західноєвропейської країни. Відтак, ми бачимо, що країнам відносно високого рівня економічного розвитку та демократичності дійсно властивий релігійний релятивізм (низький рівень релігійного ексклюзивізму), як і зауважував С. Брюс. Але водночас дані дозволяють поставити під сумнів твердження С. Брюса, що релігійний релятивізм іде рука об руку з низьким рівнем залученості до релігійних організацій і зрештою призводить до байдужості до релігії².

Розглянемо уважніше показники відвідування релігійних служб. *Близько половини або понад половину населення зазначають, що відвідують релігійну службу раз на місяць або частіше* у 9-ти з 48 країн (територій): Мальті (84,0%), Польщі (69,8%), Ірландії (57,2%), Кіпрі (55,5%), Північній Ірландії (53,8%), Косово (49,2%), Румунії (48,8%), Словенії (48,3%) та Італії (47,6%). *Близько половини або понад половину населення не відвідують релігійні служби ніколи або майже ніколи* в семи країнах (територіях) з 48: Східній Німеччині (69,5%), Франції (59,4%), Чеській Республіці (55,4%), Великій Британії (53,9%), Бельгії (53,0%), Швеції (52,0%) та Іспанії (47,7%).

15% населення та менше *відвідують релігійну службу раз на місяць або частіше* у 12 країнах (територіях): Швеції (8,0%), Східній Німеччині (8,5%), Данії (10,0%), Фінляндії (10,1%), Естонії (10,5%), Норвегії (11,7%), Ісландії (12,0%), Франції (12,5%), Чеській Республіці (12,9%), Албанії (14,0%), Чорногорії (14,4%), Російській Федерації (14,5%), Угорщині (14,6%) та Болгарії (15,3%). Отже, за даними табл. 3, ми знов-таки бачимо східноєвропейські країни з обох кінців ранжованого переліку, подібно до даних, наведених у табл. 1 і 2.

Тепер спробуємо порівняти рівні відвідування релігійних служб респондентами нині та в підлітковому віці (див. табл. 4). Виразне спадання показників (не)відвідування відбулося в категоріях «Раз на місяць і частіше» (максимальна зміна у Франції – зменшення відвідування в 5 разів) та «Ніколи / практично ніколи» (максимальна зміна в Грузії – зменшення тих, хто ніколи не відвідує служби, у 3,5 разів).

Дані табл. 4 ілюструють явище, що здобуло назву «*релігійного ренесансу*» [5] країн колишнього комуністичного блоку: у низці таких країн категорія «Ніколи або практично ніколи не відвідують релігійні служби» є значно менш наповненою, коли респонденти повідомляються про теперішнє відвідування служб, ніж їхні спогади про відвідування служб тоді, коли їм було 12 років. Зокрема, в Грузії відсоток тих, хто ніколи не відвідував служби у 12 років, є у 3,5 разів нижчим за теперішній показник, в Україні – у 2,3 рази, Вірменії – 2,1 рази. З усіх 18-ти країн, де теперішнє відвідування переважає те, яке було у 12 років, лише Данія та Туреччина не є країнами колишнього комуністичного блоку.

Натомість, країни Західної Європи зосереджені з іншого боку спектру: в них відбулося примітне зменшення відвідуваності релігійних служб у категорії «Раз на місяць і частіше»: у 5 разів у Франції, у 3,8 разів у Бельгії, у 3,6 разів у Люксембурзі, 3,5 разів – у Швейцарії, 2,9 – у Великій Британії, 2,6 – у Західній Німеччині, 2,4 – в Іспанії, Нідерландах, Ісландії. Однак, серед них можемо побачити і деякі країни (території), що входили до колишнього комуністичного блоку, але не входили до складу СРСР: Угорщину (зменшення в 3,0 рази), Словенію (у 2,7 разів) та Східну Німеччину (2,3 рази). Отже, ми бачимо, що *стрімке спадання відвідування релігійних служб у дорослому віці, порівняно з підлітковим, має місце не винятково в країнах з вищими показниками демократичності й економічного розвитку, хоча здебільшого в них.*

¹ У Східній Німеччині та Чеській Республіці найбільший відсоток населення не відносить себе до жодного віросповідання (77,3% та 67,4% відповідно) та найменший відсоток населення вірить у продовження свідомого існування після смерті, як було показано в таблиці 1. У них також найчастіше серед усіх країн (територій) Європи респонденти обирали відповідь «Жодна з великих релігій не може запропонувати істину» – 42,7% та 32,8% відповідно.

² Нагадаємо, що цю тезу можна поставити під сумнів також на основі історичного досвіду Індії, про що вже було зазначено вище у цій статті.

**Таблиця 4. Зміни в афіліативній релігійності
за даними Європейського дослідження цінностей, 2008 р.**
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні або частині країни.)

№	Країна або частина країни	Окрім весілля, похорон та хрещення, як часто Ви відвідуєте релігійні служби...								Коефіцієнт зміни (Рівень відвідування у віці 12 років, поділений на рівень відвідування нині)			
		...нині?				....коли Вам було 12 років?				Раз на місяць і частіше	Рідше, ніж раз на місяць	Ніколи/практично ніколи	Важко сказати або не відповіли
		Раз на місяць і частіше	Рідше, ніж раз на місяць	Ніколи / практично ніколи	Важко сказати або не відповіли	Раз на місяць і частіше	Рідше, ніж раз на місяць	Ніколи / практично ніколи	Важко сказати або не відповіли				
1	Грузія	39,2	48,7	11,3	0,8	12,1	44,9	39,1	3,9	0,3	0,9	3,5	4,8
2	Україна	24,4	54,7	19,7	1,1	12,5	33,1	46,2	8,2	0,5	0,6	2,3	7,3
3	Вірменія	40,4	49,5	8,7	1,4	29,1	44,9	18,3	7,7	0,7	0,9	2,1	5,5
4	Молдова	30,5	62,1	6,9	0,5	33,7	48,0	12,6	5,7	1,1	0,8	1,8	11,1
5	Білорусь	19,1	57,6	22,6	0,7	11,5	44,4	40,3	3,9	0,6	0,8	1,8	5,8
6	Болгарія	15,3	59,6	23,9	1,2	10,7	42,3	40,9	6,1	0,7	0,7	1,7	5,1
7	Російська Федерація	14,5	47,1	35,6	2,8	5,7	26,5	58,6	9,2	0,4	0,6	1,6	3,3
8	Латвія	17,1	53,5	28,6	0,7	15,6	35,8	44,6	4,1	0,9	0,7	1,6	5,5
9	Албанія	14,0	42,4	40,4	3,3	8,5	21,3	60,3	9,9	0,6	0,5	1,5	3,0
10	Чорногорія	14,4	61,8	21,8	2,0	11,2	49,0	30,5	9,3	0,8	0,8	1,4	4,5
11	Естонія	10,5	46,5	42,4	0,6	7,5	31,3	58,7	2,5	0,7	0,7	1,4	4,2
12	Сербія	21,1	58,9	18,8	1,2	19,0	48,7	25,8	6,4	0,9	0,8	1,4	5,4
13	Македонія	24,7	65,6	8,7	1,0	15,8	64,2	11,1	8,9	0,6	1,0	1,3	8,9
14	Косово	49,2	43,5	5,2	2,1	38,5	47,5	6,4	7,7	0,8	1,1	1,2	3,6
15	Азербайджан	17,4	63,9	14,8	3,9	19,7	59,5	16,9	3,9	1,1	0,9	1,1	1,0
16	Боснія і Герцеговіна	44,2	41,9	11,9	1,9	48,1	34,7	13,4	3,9	1,1	0,8	1,1	2,0
17	Туреччина	36,7	34,7	26,6	1,9	35,1	31,2	29,8	3,9	1,0	0,9	1,1	2,0
18	Данія	10,0	57,1	32,8	0,1	21,5	42,8	35,0	0,7	2,2	0,8	1,1	5,5
19	Північний Кіпр	23,2	34,0	41,2	1,6	26,2	31,4	37,6	4,8	1,1	0,9	0,9	3,0
20	Литва	26,7	58,7	13,5	1,1	34,9	44,5	12,0	8,6	1,3	0,8	0,9	7,6
21	Румунія	48,8	44,5	4,2	2,5	57,6	30,7	3,8	7,9	1,2	0,7	0,9	3,2
22	Чеська Республіка	12,9	28,3	55,4	3,4	22,3	24,8	49,1	3,8	1,7	0,9	0,9	1,1
23	Східна Німеччина	8,5	21,8	69,5	0,2	19,2	19,3	60,3	1,2	2,3	0,9	0,9	6,0
24	Швеція	8,0	37,2	52,0	2,8	13,6	38,4	42,5	5,4	1,7	1,0	0,8	1,9
25	Угорщина	14,6	41,3	44,0	0,1	44,5	23,1	31,2	1,2	3,0	0,6	0,7	9,0
26	Ісландія	12,0	48,8	37,5	1,7	28,7	43,3	26,4	1,6	2,4	0,9	0,7	0,9
27	Норвегія	11,7	46,6	41,6	0,1	20,6	50,3	28,6	0,6	1,8	1,1	0,7	6,0
28	Фінляндія	10,1	54,1	35,1	0,8	10,1	63,2	23,3	3,4	1,0	1,2	0,7	4,3
29	Словацька Республіка	48,3	27,8	22,7	1,2	68,3	14,0	14,8	2,8	1,4	0,5	0,7	2,4
30	Хорватія	41,8	41,5	15,4	1,2	73,5	14,6	9,8	2,1	1,8	0,4	0,6	1,7
31	Греція	43,4	49,8	6,6	0,2	73,3	22,6	3,7	0,5	1,7	0,5	0,6	2,3
32	Словенія	25,9	38,7	34,7	0,7	70,3	10,4	18,4	1,0	2,7	0,3	0,5	1,4

Продовження таблиці 4.													
33	Нідерланди	26,3	27,4	46,1	0,1	63,4	12,8	23,7	0,1	2,4	0,5	0,5	0,5
34	Португалія	47,5	33,2	18,5	0,9	70,7	15,1	9,1	5,0	1,5	0,5	0,5	5,6
35	Велика Британія	20,1	25,4	53,9	0,6	58,5	13,6	26,3	1,5	2,9	0,5	0,5	2,7
36	Кіпр	55,5	39,1	5,2	0,2	83,6	12,7	2,2	1,5	1,5	0,3	0,4	7,5
37	Франція	12,5	28,0	59,4	0,1	62,8	12,2	24,8	0,3	5,0	0,4	0,4	2,0
38	Іспанія	25,5	26,4	47,7	0,3	62,5	15,3	18,9	3,2	2,4	0,6	0,4	9,6
39	Західна Німеччина	22,8	48,7	27,4	1,1	59,3	27,3	10,2	3,3	2,6	0,6	0,4	2,9
40	Люксембург	19,3	38,3	41,6	0,8	69,8	13,4	15,4	1,4	3,6	0,4	0,4	1,7
41	Бельгія	17,6	29,4	53,0	0,0	67,1	13,9	18,8	0,1	3,8	0,5	0,4	-
42	Австрія	28,0	39,7	31,9	0,4	57,4	29,2	11,2	2,2	2,0	0,7	0,4	5,5
43	Швейцарія	20,0	41,7	37,2	1,2	70,0	15,7	11,9	2,4	3,5	0,4	0,3	2,0
44	Північна Ірландія	53,8	23,0	22,8	0,4	86,6	5,6	6,8	1,0	1,6	0,2	0,3	2,5
45	Польща	69,8	21,8	5,7	2,7	88,1	4,4	1,7	5,9	1,3	0,2	0,3	2,2
46	Ірландія	57,2	28,2	13,8	0,8	87,6	7,1	3,6	1,8	1,5	0,3	0,3	2,3
47	Італія	47,6	34,6	16,0	1,8	84,9	9,9	2,8	2,5	1,8	0,3	0,2	1,4
48	Мальта	84,0	8,3	7,5	0,1	97,1	1,3	1,0	0,6	1,2	0,2	0,1	4,5

Викладений вище аналіз дозволяє запропонувати такі висновки. Відносно низький рівень відвідування релігійних служб та примітний відсоток віри в реінкарнацію, попри її відсутність в сучасних офіційних доктринах християнства та ісламу, можна інтерпретувати як відмову вагомої частини вірян сприймати релігійні організації та професійне духовенство як тих, що можуть запропонувати духовну істину в її повноті, що якраз і є одним із проявів зменшення впливу релігійних організацій та інституцій, на якому наголошує С. Брюс. Послаблення світоглядного впливу релігійних організацій та релігійних лідерів може бути пов'язане з наголосом на критичності сприйняття та незалежності мислення, який з'явився в європейських суспільствах у контексті демократизації, економічного та технічного розвитку та доступності освіти, що можна узагальнити під поняттям модернізації, як і пропонує С. Брюс.

Однак, з іншого боку, рівень економічного розвитку й демократичності суспільства не дозволяє пояснити відмінності між рівнями релігійності в країнах Європи, адже ми бачимо вагому присутність пост-комуністичних країн як серед найбільш віруючих, так і серед найменш віруючих суспільств Європи, а найбільш секуляризованими є дві країни колишнього комуністичного блоку, які неможливо класифікувати як найбільш модернізовані у Європі (Східна Німеччина та Чехія). Той факт, що станом на 2008–2010 роки найменш віруючими в продовження свідомого існування після смерті та найменш зацікавленими у священному та надприродному виявляються Східна Німеччина та Чеська Республіка, промовисто вказує на те, що низький рівень індивідуалізованої, приватної релігійності є значною мірою результатом інших факторів, ніж економічний розвиток і плюралізація релігійного та соціального життя. Відтак, дані спонукають шукати пояснення відмінності в релігійності різних європейських суспільств радше не в модернізації, а в тих вимірах, на які звертав увагу Х. Казанова на основі даних 1990-х років: взаємодії державного апарату та релігійних організацій, зв'язку між національною та релігійною ідентичністю.

Зважаючи на перелік країн із найменшим рівнем релігійного синкретизму, можна висловити припущення, що в країнах, де відбулося переплетення релігійної, етнічної (або культурної) та громадянської ідентичностей, населення є дещо менш схильним вносити суттєві світоглядні модифікації до офіційної доктрини та більш схильним декларувати певну релігійну афіліацію.

Зміни, що зараз відбуваються з християнським віросповіданням на індивідуальному рівні, у багатьох випадках доречно описати радше в термінах плюралізації та індивідуалізації (і лише у випадку окремих суспільств – секуляризації). Такі зміни можна розглядати як закономірний наслідок поєднання трьох факторів: тривалості існування християнства, значного збільшення кількості його послідовників і завершення періоду примусового запровадження політико-релігійної ідеології в суспільствах, де домінує це віросповідання. Останнє є складовою секуляризації на макрорівні як розмежування політичних і релігійних інституцій.

Оскільки християнські церкви більше не є афілійовані з репресивним державним апаратом, що міг забезпечувати релігійну гомогенність, обмежуючи доступ до альтернативної інформації, караючи відступників і заохочуючи відданих, процеси релігійної плюралізації та індивідуалізації є цілком закономірними, але їх навряд чи доречно вважати передвісниками байдужості до релігії, тобто секуляризації, як пропонує С. Брюс.

Питання для подальших досліджень полягає в тому, які фактори спричиняють секуляризацію саме на індивідуальному рівні, а не організаційному або інституційному. Завдяки даним репрезентативних опитувань нині можна виокремити європейські суспільства з найнижчим рівнем саме індивідуальної (а не лише афіліативної) релігійності та проаналізувати особливості їхньої історії (зокрема й взаємодії державного апарату та релігійних організацій, зв'язку між національною та релігійною ідентичністю), порівняно з іншими європейськими країнами, де не відбулися такі виразні секуляризаційні процеси саме на мікро-, а не макрорівні.

Література

1. Богданова О. Наскільки релігійним є українське суспільство? Порівняльний аналіз показників релігійності за даними міжнародної програми соціальних опитувань (ISSP, 2008) / Олена Богданова // Наукові записки НаУКМА. Серія "Соціологічні науки". – 2009. - Т. 96. – С. 67–73.
2. Вілсон Б. Культура та релігія: Схід і Захід // Соціологія релігії / Браян Вілсон; пер. з англ. Марини Хорольської. – Харків: Акта, 2002. – С. 111–172.
3. Паращевін М. Теорія секуляризації в європейському науковому дискурсі / Максим Паращевін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 90–102.
4. Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин – Електронний ресурс // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин [Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?» 22 квітня 2013 р.] – К. : Центр Разумкова. – 2013. – С. 23–48. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Przh_Religion_2013.pdf
5. Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики / Людмила Рязанова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 114–125.
6. Berger P.L. Reflections on the Sociology of Religion Today / Peter L. Berger // *Sociology of Religion*. – 2001. – V. 62, № 4. – P. 443–454.
7. Bruce S. Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory / Steve Bruce. – Oxford: Oxford University Press. – 2011. – 243 p.
8. Casanova J. Cosmopolitanism, the Clash of Civilizations and Multiple Modernities / José Casanova // *Current Sociology*. – 2011. – Vol. 59, # 2. – P. 252 – 267.
9. Casanova P. The Religious Situation in Europe / José Casanova // *Secularization and the World Religions* / Ed. by Hans Joas and Klaus Wiegandt. – Liverpool University Press, 2009. – P. 206–227.
10. European Values Study / Official site. – Access at <http://www.europeanvaluesstudy.eu>.
11. European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008). GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data file Version 3.0.0, doi:10.4232/1.11004 – 27.03.2008 - 15.03.2010]. – Access at <http://www.gesis.org/en/services/data-analysis/survey-data/european-values-study>
12. EVS 2008 Bilingual Documentation: Ukraine (English-Ukrainian documentation of the release 2013/09/30 related to the national dataset GESIS Study-No.ZA4781, Version: 1.1.0, doi:10.4232/1.10174) [Electronic document] / European Values Study and GESIS Data Archive for the Social Sciences; Universiteit van Tilburg; Leibniz Institute for the Social Sciences. – 1017 p. – Available at <http://www.gesis.org/en/services/data-analysis/survey-data/european-values-study/4th-wave-2008>
13. EVS 2008 Master Questionnaire (Related to the Integrated Dataset Archive-Study-No.ZA4800) [Electronic document] / European Values Study and GESIS Data Archive for

- the Social Sciences; Universiteit van Tilburg; Leibniz Institute for the Social Sciences. – 110 p. – Available at <http://www.europeanvaluesstudy.eu> [Path: “Surveys”, “Survey 2008”, “Data and Documentation”].
14. Finke R. The Dynamics of Religious Economies / Roger Finke, Rodney Stark // Handbook of the Sociology of Religion / Ed. by M. Dillon. – N.Y.: Cambridge University Press, 2003. – P. 96–109.
  15. International Social Survey Programme / Official site. – Access at <http://www.issp.org>.
  16. Johnson T. M. Religious Affiliation / Todd M. Johnson, David B. Barrett // Encyclopedia of Population: in 2 vols. // Eds. Paul Demeny and Geoffrey McNicoll. – Vol. 2. – New York : Macmillan Reference USA, 2003. – P. 835–837.
  17. Johnstone R. L. Religion as Social Organization / Ronald L. Johnstone // Religion and Society in Interaction: the Sociology of Religion / Johnstone R. L. – Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall, 1975. – P. 99–131.
  18. Stapelfeldt S. Hinduism / Sylvia Stapelfeldt // The Brill Dictionary of Religion / Ed. by Kocku von Stuckrad. Revised edition of “Metzler Lexikon Religion” edited by Christoph Auffarth, Jutta Bernard and Hubert Mohr. Translated from the German by Robert R. Barr. – Leiden, Boston: Brill, 2006. – Vol. 2. – P. 858–869.
  19. Stark R. Secularization, R.I.P. // Sociology of Religion. – 1999. – Vol. 60, № 3. – P. 249–273.